

Národní otázka v druhé Jugoslávii – rozpor mezi normativní úpravou a politickou realitou

ALEŠ BALUT, LADISLAV CABADA, DAMJAN LAJH*

Abstract: National Question in the Second Yugoslavia – the Variance between Normative Regulation and Political Reality

The aim of the article is to show the variance between normative regulation(s) of national question in the second Yugoslavia (1945–1991) and the political reality. The second Yugoslavia was based on the results of the Second World War that affected internal political life of Yugoslavia very strongly. In the period between the wars Yugoslavia did not solve the national question – big, constitutive nations (Croats, Slovenes) were not satisfied with their position in the new state, overruled by Serbian political elites. The basics of the second, so-called AVNOJ-Yugoslavia were built on the idea of „brotherhood and unity“ – Yugoslavia became a federation built by six republics and five, later six (Muslims) constitutive nations. The main idea of Tito, Kardelj and other political leaders was, that on the basis of Yugoslavian *sui generis* ideology (mixture of Marxism, Kropotkinian anarchism, personal authoritarianism etc.) new, Yugoslavian supra-nationality could be realised next to the national identities. Already in the 1950s it was declared that the national question was solved, but the political reality in the second half of the 1960s showed that the political reality is much complicated. The political leadership tried to solve the problems with new constitution (1974) that adopted the principle of consensus. The Serbian leadership, but also Tito did not agree with this change – in his opinion the new constitution denied the principle of „brotherhood and unity“, i.e. the principle of superiority of Yugoslavian supra-nationality (federation) above national identities (republics). In the 1980s Yugoslavia experienced strong economic crisis, but also the crisis of governance. The gap between supporters of democratisation (Slovenia, Croatia, Macedonia) and supporters of authoritarian solutions (Serbia) grew rapidly. In the crisis the national questions was used as the main argument against the existence of the Second Yugoslavia in its contemporary form. Solutions were two – democratic confederation or centralised authoritarian state.

Keywords: second Yugoslavia, national question, normative regulation, supra-nationality, national conflict

1. Úvodem

Již v 19. století, především pak v letech předcházejících vypuknutí první světové války, se u jednotlivých národů – primárně u kulturně-politických elit – bývalé Jugoslávie objevila myšlenka, že by bylo zapotřebí řešit národní otázky společnými silami, zahrnující v to tvorbu

* Aleš Balut je zaměstnancem Ministerstva zahraničních věcí Republiky Slovinsko, e-mail alesbalut@hotmail.com; Ladislav Cabada je vedoucím Katedry politologie a sociologie FHS ZČU v Plzni, e-mail cabada@kas.zcu.cz; Damjan Lajh je výzkumným pracovníkem Centra politologických výzkumů při Fakultě společenských věd Univerzity v Lublani, e-mail damjan.lajh@siol.net.

společného nezávislého státu, který by jihoslovanským národům zajistil také svobodný rozvoj. Evoluce této ideje (řešení národní otázky společnými silami) představovala v každém z národů zvláštní proces, který ovšem nebyl zcela koordinován s obdobnými procesy u ostatních národů. Každý národ totiž do svého pojetí jihoslovanské myšlenky vnášel svůj vlastní národní program. Úspěšná tvorba jihoslovanské ideje tedy byla možná pouze na principu rovnoprávného respektování klíčových zájmů všech jednotlivých národů. Na základě tohoto pohledu se J. Pleterski (1986: 10) domnívá, že jihoslovanská myšlenka v sobě jako bazální vlastnost nesla jednotu rozličných zájmů, a to již od svého zrodu.

Národní vědomí jihoslovanských národů byla tedy v okamžiku vzniku jihoslovanské ideje samostatná a rozličná. Ačkoli již od pradávna existovalo vědomí o jejich slovanské jazykové příbuznosti, jihoslovanská politická idea je produktem 19. století. Tato idea byla výsledkem existujících a vznikajících národních vědomí a programů. Podle Pleterského jihoslovanská idea mohla každému z „malých“ národních vědomí otevřít širší obzory a nabídnout větší možnosti rozvoje, v žádném případě však nemohla odstranit nebo nahradit jejich samostatné ideje a existenci, ačkoli často převládalo mínění, že je právě toto jejím historickým účelem.

V našem článku se soustředíme na řešení národní otázky¹ v druhé Jugoslávii. Ještě v relativně nedávné historii totiž druhá Jugoslávie (nejdříve Federativní lidová, po roce 1963 Socialistická federativní republika Jugoslávie – FLRJ, resp. SFRJ) představovala „příkladný“ model „úspěšně sestaveného“ mnohonárodního státu. Jugoslávie byla po desetiletí státem složeným z jihoslovanských národů, které (alespoň navenek) nebyly zasaženy vzájemnými konflikty takové síly a rozsahu, které by vedly ke zničení jednotného státu. Některé historické okolnosti a události v 80. letech 20. století ovšem znamenaly dezintegraci Jugoslávie, čímž byl rozbit mýtus o „bratrství a jednotě“, na jehož základě byly všechny vztahy mezi jihoslovanskými národy (od vlastenecké války let 1941–1945) vystavěny na rovnoprávnosti a dobrovolnosti.

V době existence SFRJ byla udržování a ochraně bezkonfliktních mezinárodních vztahů věnována mimořádně vysoká pozornost. V souladu s tímto důrazem koncept „bratrství a jednoty“, který představoval pouze jeden ze způsobů ochrany bezkonfliktního stavu, s pomocí politických a vzdělávacích mechanismů nejen „znárodněl“, ale podstatně ovlivňoval také tvorbu tzv. identifikačních matrik. Obyvatelé si totiž vytvářeli odpovídající podobu identity – tzv. jihoslovanskou identitu, která neměla status národní identity, ale status vyšší, nadřazené resp. nadnárodní identity, která spočívala především ve funkci dohledu nad nižšími, národními úrovněmi. Takový vztah podle V. Godiny (1993: 934) vyjadřoval tři skutečnosti:

1. jihoslovanská identita nevylučovala národní identitu, ale stála vedle ní a představovala tzv. „proud syntézy“ jednotlivých národních identit;
2. každý jednotlivec si následně vytvářel dva souběžné typy identit – národní, která odpovídala příslušnosti k vlastnímu národu, a státní resp. jihoslovanskou;
3. obě identity zpravidla u většiny obyvatel nebyly v konfliktním vztahu. Pokud se konflikt objevil, byl zpravidla řešen ve prospěch podřizování národní identity jihoslovanské.

Za zdůrazňováním zásady bratrství a jednoty tedy stálo trvale vyjadřované povědomí o skutečné konfliktnosti národních identifikací na jihoslovanském území, které (také kvůli neresepektování zmíněné zásady) se na konci 80. a na začátku 90. let projevilo v podobě extrémních mezinárodních² konfliktů a rozpadu Jugoslávie. Výbuchy mezinárodních konfliktů v SFRJ podle V. Godiny (1993: 935) nebyly náhodné, ale můžeme je spojit s „pádem identity“ resp. „reorganizací

identifikační matriky“. Po téměř půlstoletí totiž nadnárodní identifikace zažila pád a její místo v post-socialistické fázi převzaly jednotlivé národní identity.

Při (ne)řešení národní otázky absentovala shoda ohledně úlohy systémových řešení, především federálního uspořádání. Jihoslovanský federalismus byl na formální úrovni těsně svázán s řešením národní otázky jihoslovanských národů; jednalo se o kauzální souvislost mezi národní otázkou a federalismem. Federalismus na jedné straně představoval způsob řešení národní otázky jihoslovanských národů, na straně druhé byla národní otázka základním zdrojem jihoslovanského federalismu. Na základě tohoto spojení I. Kristan (1982: 24) vysvětluje, proč druhá Jugoslávie nebyla unitárním státem, jako tomu bylo v případě jihoslovanského království, ale stala se federací: v unitární první Jugoslávii národní otázka nebyla řešena, naopak národní rozpory byly jednou z jejich základních vlastností, které vedle jiných důvodů vedly také k jejímu rychlému rozpadu po vypuknutí války v dubnu 1941.

Východisko naší analýzy v souvislosti s řešením národních otázek v poválečné Jugoslávii představuje rozpor mezi normativním, tj. ústavním řešením zmíněné otázky a neschopností Svazu komunistů Jugoslávie vytvořit skutečnou mezinárodní harmonii ve federaci.³ Obsahovou a chronologickou kostru naší analýzy tedy představuje federativní zřízení poválečné Jugoslávie jako součást ústavní matérie, které se v dvousměrných příčinně-následkových spojeních proplétá s výbuchy nacionalismů na území tehdejší Jugoslávie i událostmi a okolnostmi v mezinárodním společenství v 80. a na počátku 90. let 20. století. V souladu s našimi úvodními zjištěními tedy vycházíme z předpokladu, že **pro SFRJ byla typická velká diskrepance mezi normativní úpravou mezinárodních vztahů a skutečnou implementací normativní úpravy, jíž se nepodařilo vytvořit skutečně integrační mechanismy a činitele, kteří by v dostatečné míře zajistili podmínky pro společnou existenci a zamezili společenským konfliktům, resp. je vyřešili.** Zmíněná diskrepance byla navíc posílena zvětšováním (zděděných) rozdílů ve stupni vývoje jednotlivých částí společného státu (jednotlivých národů), což následně ještě zosťovalo jihoslovanskou společenskou krizi. Proto předpokládáme, že důvody výbuchů nacionalismů musíme hledat v mnohém vzájemně propojených činitelů, kteří zahrnují jak ústavní a společensko-ekonomickou, tak také politickou komponentu.

2. Základní pohledy na řešení národní otázky v bývalé Jugoslávii: unitarismus vs. federalismus

Národní otázka již od svých prvních výraznějších projevů významně poznamenala politický život jihoslovanských národů; prakticky celé moderní politické dějiny jsou poznamenány řešením zmíněné otázky. Historicky můžeme na základě početných politických programů v souvislosti s národní otázkou, zvláště pak ve spojení s dilematy tvorby, resp. složení společného státu, vymezit dva základní přístupy k řešení jihoslovanské národní otázky: unitarismus a federalismus. Oba přístupy vycházejí ze společného základu, tj. potřeby sdružování jihoslovanských národů ve společném státě, ale vzájemně se významně odlišují způsobem sdružování a nabídkou odpovědi na otázku, jak uspořádat společný jihoslovanský stát s cílem úplného a konečného vyřešení národní otázky.

Unitarismus při hledání těchto odpovědí vycházel ze své základní teze o „mononacionální“ jihoslovanských národů“ (princip jeden národ – jeden stát), resp. národním unitarismu.

Historická zkušenost ukázala, že takový pokus o řešení jihoslovanské národní otázky nebyl proveditelný, protože jeho základní axiom byl zcela nereálný (Čulinović, 1955: 15, 123). Ačkoli jihoslovanské národy svými základními charakteristikami ve srovnání s okolím představovaly jednu etnickou společnost, musíme zdůraznit, že mezi nimi existovaly důležité, historicky determinované odlišnosti – každý národ do svého pojetí jihoslovanské ideje vnášel svůj národní program. Proto se unitarismus často dostával do „rozporu s realitou“ a namísto řešení mnohdy spíše vyostřoval národní otázku, především v meziválečné Jugoslávii.

Narozdíl od unitarismu *federalismus* při hledání účinných řešení národní otázky vycházel z historického pozadí a historicky vymezené „multinacionality jihoslovanských národů“. Na tomto základě federalismus hledal takové uspořádání jihoslovanského státu, v němž by byly realizovány historické skutečnosti a umožněn další rozvoj jihoslovanských národů ve státě vybudovaném na uznání jejich národní individuality a plně rovnoprávnosti (Čulinović, 1955: 17–20). Federalismus tedy jako hlavní podmínku řešení národní otázky vyžadoval výstavbu společného státu jako systému multistátnosti (ibid, 124).

„Řešení“⁴⁴ rozporu mezi oběma popsányými přístupy k řešení národní otázky a uspořádání státu přinesla Národně-osvobozenká válka v letech 1941–1945 (dále jen NOB). Komunistická strana Jugoslávie (KSSJ) jako svůj základní programový předpoklad zdůraznila nutnost řešení národní otázky v souladu s jihoslovanskou multinacionalitou, stejně jako státní sjednocení národů na základě rovnoprávnosti všech komponent společného státu. Tímto způsobem byla v deklarativní rovině vyřešena národní otázka, jejímž státoprávním výrazem byla jihoslovanská federace.

3. Historické hledisko národní otázky

Málokterá ideologie se v tak vysoké míře jako nacionalismus soustředí na minulost a v ní hledá svou legitimitu a inspiraci, základ pro rozvoj specifického nacionalistického fanatismu, nenávisťi nebo agrese vůči jiným národům (Korošec 1999: 32). Nacionalismus často interpretuje historii ve smyslu „zakrývání“ či „uzpůsobování“ historických skutečností. Takto se snaží v minulosti najít oporu pro nacionalisticky zabarvené aktuální požadavky a ambice, které jsou často namířeny proti právům a suverenitě jiných národů. Tímto způsobem je historie interpretována ve smyslu zdůrazňování (pouze) těch událostí, které údajně zobrazují zvláštní historickou misi a osud národa. Minulost konkrétního národa je zveličována, oslavují se různí vladaři a církevní hodnostáři, národní historie je ukazována jako historie dynastií, carů a králů, jsou vytvářeny zvláštní „národní mýty“ (např. „kosovský mýtus“) a podporují se paroly o jednotě národa, např. mýty o „Velkém“ Srbsku, Chorvatsku apod. (Surčulija, 1982: 402–407).

Protože se domníváme, že historické pozadí výrazně ovlivnilo také vývoj událostí v druhé Jugoslávii, v pokračování se krátce zastavíme u historických kořenů nacionalismu v druhé Jugoslávii a chronologického vývoje ideje jihoslovanství od jejich začátků až do závěrů druhého zasedání AVNOJ-e v Jajcích.

Myšlenka o kulturní a politické pospolitosti jižních Slovanů se jako národní idea objevuje v první polovině 19. století, paralelně s rozpadem feudalismu, pronikáním kapitalistických metod organizace společnosti a probouzením národního vědomí. Myšlenka byla založena na předpokladu, že národní svobodu (emancipaci) kteréhokoli z jihoslovanských národů není možné uskutečnit samostatně, „izolacionismem“, protože se jedná o malé státně-národní seg-

menty, u nichž proces národního obrození začal později než u většiny jiných evropských národů. Každý jihoslovanský národ prošel vlastní historickou cestou a vyvíjel se ve velmi odlišných společensko-ekonomických podmínkách, všem ale byla společná staletá cizí nadvláda. Na základě boje proti této nadvládě jihoslovanské národy zdůrazňovaly integrativní prvky – jazyk, literatura, kultura – a současně posilovaly vědomí vzájemné svázanosti a solidarity. V jihoslovanské myšlence viděly především obranný mechanismus a podstatné zajištění národního osvobození a ochrany národní identity ve společném státě. Pleterski (1986: 29) se domnívá, že v historii národních hnutí jihoslovanských národů před první světovou válkou můžeme odhalit dvě odlišná období tvorby jihoslovanského politického komplexu: první období zahrnuje 60. a 70. léta 19. století, druhé pak přelom století a léta do roku 1914. V obou zmíněných obdobích se jihoslovanská idea formuje jako konkrétní politická akce. Jihoslovanská myšlenka se v těchto obdobích staví na nohy jako politická tvorba a postupně se spojuje s myšlenkou o osvobození a jihoslovanské integraci.

Jihoslovanská idea se nejdříve objevila v Chorvatsku – v prvních desetiletích 19. století – v myšlenkových schématech ilyrského obrození. V soudobých politických podmínkách byla zprvu omezena pouze na kulturní, nikoli politickou jednotu jižních Slovanů. Rozvíjí se dále především u Strossmayera, na konci 19. století ji pak za svou bere sociálně-demokratické hnutí (Surčulija, 1982: 406). Např. sociální demokraté v Bosně a Hercegovině usilovali o „Balkánskou federální republiku“, o svobodném a rovnoprávném sdružování jihoslovanských národů hovořila také srbská sociální demokracie (Svetozar Marković a Dimitrije Tucović). Možnost ochrany a především rozvoje svého národa viděla ve sdružení jižních Slovanů také národní hnutí Slovinců (Ivan Cankar), Černohorců a části makedonského národa.

Musíme upozornit na to, že ve všech uvedených příkladech se jednalo o tzv. demokraciicko-federalistický koncept ideje jihoslovanství, kterému oponovaly dva nacionalistické koncepty: unitaristicko-nacionalistický a separatisticko-nacionalistický (Surčulija, 1982: 405–406). Společně s úsilím o sjednocení se tedy formovaly také nacionalistické koncepty rozdělování a rozdvajování.⁴⁵ Obháje těchto konceptů musíme hledat především v řadách srbského a chorvatského měšťanstva.

Zatímco např. v Srbsku socialistické hnutí S. Markoviče obhajovalo stanovisko balkánské federace jako jediného akceptovatelného řešení jihoslovanské otázky, srbská buržoazie již od doby Iliji Garašanina (1844) až do konce první světové války usilovala o vytvoření „Velkého Srbska“, v němž by byly sjednoceny také nersbské národy západního Balkánu. Tuto myšlenku převzali Obrenovičové, Nikola Pašić a Karadžordjevičové a svého vrcholu dosáhla v četnickém hnutí. V Chorvatsku podobný nacionalistický program „Velkého Chorvatska“ hájili především klerikálové a tzv. pravaši (Chorvatská strana práva). Také tato myšlenka zažila svůj známý klimax v ustašovském hnutí a „Nezávislém státu Chorvatsko“. Zmínit musíme také myšlenku velkoalbánského nacionalismu a iredentismu.

Jihoslovanská myšlenka dostala nové podněty s válkou, když Srbsko vystoupilo na straně Dohody, která podpořila úsilí Jihoslovanského výboru a srbské vlády o jejich sjednocení. V období po první světové válce se tak otevřela historická možnost realizace národní nezávislosti a jednoty jihoslovanských národů – Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Formálně tak byl ustaven (první společný) jihoslovanský stát, který se měl stát novou platformou národního rozvoje. Vznik Jugoslávie nebyl z hlediska mezinárodního společenství jen plodem válečného nasazení Srbska a velkých dohodových států, ale také realizací zásad o právu národů na

sebeurčení. Mezinárodní společenství přijala tehdejší společné stanovisko „všech“ politických subjektů sjednocování, totiž že jde o uskutečnění práva na sebeurčení jednoho národa – Jugoslávčů. Jednalo se o chybný postoj, jak záhy ukázaly události uvnitř Jugoslávie.

Sjednocení bylo uskutečněno v zájmu tří větví „jednotného“ národa, celkově však vyznělo především jako „rozšíření Srbska“, nikoli skutečné spojení všech jihoslovanských národů. Srbská buržoazie využila jihoslovanskou ideu, ale neuznala existenci národních rozdílů mezi Srby, Chorvaty a Slovinci, zatímco Makedoncům a Černohorcům národní odlišnost úplně odepřela. Tímto způsobem si (se souhlasem Dohody) vynutila unitaristicko-centralistický stát, ovládaný dynastií a srbskou buržoazií. Orientace na tvorbu jugoslávské národnosti, resp. státní unifikace byla ještě zvýrazněna po vyhlášení diktatury krále Alexandra v roce 1929. Z ústavní a kvaziparlamentní monarchie se novou ústavou stala demokracie dědičná (Ribičič a Tomac, 1987: 56).

Jugoslávie se tak záhy stala státem, který byl naplněním státní ideje jediného z národů – Srbů; ostatní národy a etnika jej chápaly jako element cizorodý. Jugoslávii jako „výtvar imperialistického versailleského míru“ především po roce 1928 ostře kritizovala také KSJ, která požadovala realizaci práv národů na sebeurčení v podobě povinného odtržení od Jugoslávie (Pleterski, 1986: 135–136). KSJ v tomto období na svých sjezdech intenzivně hledala – a často měnila – svá stanoviska k národní otázce. V druhé polovině 30. let přechází na model lidových front, který Kominternu prosazuje tváří v tvář fašistickému ohrožení. S vypuknutím války je KSJ nejsilnějším opozičním elementem v Jugoslávii, který začíná spolupracovat s demokratickými opozičními skupinami, aby je následně pohltil.

4. Výstavba federace a druhé zasedání AVNOJ-e⁶

Vzhledem k vyostřeným národním vztahům v první Jugoslávii bylo logické, že během NOB se jako nejschůdnější možnost řešení národní otázky objevila federace. Jak zdůrazňuje I. Kristan (1982: 25), při výstavbě federace byla důležitá především dvě východiska: zavržení předchozího unitárního státu a úsilí o vzájemné svázání jihoslovanských národů. NOB v sobě tedy nesla revoluci vůči celému zřízení první Jugoslávie. Představitelé jihoslovanských národů uvnitř partyzánského hnutí vycházeli z předpokladu, že není možné realizovat národní otázku odděleně, u každého národa zvlášť. Východiskem se měla stát federace, založená na Titově hesle „bratrství a jednota“.

Rozhodující úlohu pro vznik druhé Jugoslávie sehrálo především druhé zasedání AVNOJ-e v Jajcích (29. listopadu 1943), na němž byla přijata společná deklarace o federativní Jugoslávii jako společenství dobrovolně spojených a rovnoprávných národů. Zasedání odňalo dynastii Karadjordjevičů všechny ústavní pravomoci a začalo tak tvořit ústavně-právní základy poválečné Jugoslávie (Ribičič a Tomac, 1987: 61).

Jugoslávská federace měla tedy na jedné straně zajišťovat úsilí každého z národů o samostatnost, posílení národní svébytnosti a rozvoj státnosti, na druhé straně tendenci k soužití ve společném státě, v němž jsou jihoslovanské národy osudově svázány svými životními zájmy. Základ federace mělo tvořit heslo bratrství a jednoty, jehož význam pro nový stát popsal Tito: „Bez bratrství a jednoty nemůže být silná a šťastná Jugoslávie a bez silné a šťastné Jugoslávie nemůže být silné a šťastné Chorvatsko, Srbsko, Makedonie, Černá Hora, Slovinsko a Bosna a Hercegovina“ (In: Pleterski, 1986: 298).

Současně s přerůstáním NOB v socialistickou (a komunistickou) revoluci si jihoslovanské národy vybojovaly svou národní suverenitu, což vedlo k vytvoření samostatných národních politicko-reprezentativních těles, která podpořila základy druhé Jugoslávie. Národní otázka tím ovšem zdaleka nebyla vyřešena. Jak později poznamenal vrchní Titův ideolog Edvard Kardelj (1979: 303–308), existují tři hlavní zdroje, které budou v dlouhodobé perspektivě vyvolávat národní konflikty uvnitř Jugoslávie – 1. ideové a politické pozůstatky klasického („buržoazního“) nacionalismu; 2. nevyrovnaný hospodářský vývoj v Jugoslávii; 3. negativní reakce na tendence velkostatního nacionalismu a šovinismu.

5. Ústavní hledisko národní otázky

Ústavy a ústavní změny výrazně poznamenaly charakter druhé Jugoslávie. Podívejme se tedy alespoň ve zkratce na genezi ústav od roku 1946, a to prizmatem řešení národní otázky.

Konstituanta zvolená 11. listopadu 1945 přijala ještě v témže měsíci (29. 11.) Deklaraci o vyhlášení Federativní lidové republiky Jugoslávie (FLRJ). Do ústavy přijaté 31. ledna již byla inkorporována řada článků, které potvrdily faktický stav převahy KSJ. Jako základní charakteristiku ústavy vidí Ribičič a Tomac (1987: 65–68) skutečnost, že vyjádřila „zisky“ NOB – lidová vláda, federativní uspořádání a společenské vlastnictví jako výraz socialistické revoluce. Základ pro řešení mezinárodních otázek v Jugoslávii přitom představovala lidová vláda, která v praxi převažovala nad federativním uspořádáním. Řešení národní otázky je v ústavě založeno na ideologickém základě; formálním vyjádřením federativnosti se stala Rada národů jako jedna z komor parlamentu. Byly v ní zastoupeny jednotlivé republiky a také obě autonomie uvnitř Srbska, Vojvodina a kosovsko-metochijská oblast. Bez ohledu na početnost populace byla každá republika zastoupena 30 poslanci, Vojvodina měla 20, Kosovo pak 15 poslanců (Cabada, 2000: 120).

Nehledě na ústavní vymezení byla také druhá Jugoslávie centralistickým státem, který se v prvních poválečných letech jevil jako nejlepší žák stalinského Sovětského svazu. Centralizace v rozhodování byla sice utlumena po roztržce mezi Titem a Stalinem v roce 1948, některých oblastí se ovšem decentralizační proces nedotkl. K těmto oblastem patřila po dlouhá období také národní otázka, ztotožněná s heslem bratrství a jednoty, nad kterým bděl Tito. Také ústavní změny, které probíhaly v 50. a 60. letech, bychom proto měli chápat jako pouze formální.

V roce 1953 dochází k reformě ústavy, která se dotkla také federativních orgánů. Rada národů přestává být samostatnou parlamentní komorou a je coby „půlkomora“ zařazena do skupštiny; poslanci této „půlkomory“ se od ostatních odlišovali tím, že byli delegováni z republikových, resp. autonomních parlamentů. Posiluje zejména Tito, který obsazuje nově zavedenou funkci prezidenta. Tito se stává svorníkem centralizovaného systému do takové míry, že je nejen ideologickým vůdcem, ale téměř institucionální pákou řešení národní otázky ve FLRJ a později SFRJ. Ani Titovi se ovšem nedaří utlumit národní rozpory, jak vyplývá např. z programu Svazu komunistů Jugoslávie (SKJ)⁷, který upozorňuje na projevy partikularismu, nacionalismu a velkostatního hegemonismu v jugoslávské společnosti (Pleterski a Božič, 1984: 276).

Sedmého dubna 1963 byla přijata nová ústava, Ústava Socialistické federativní republiky Jugoslávie (SFRJ). Tato ústava deklarativně přiznává konstitutivním národům právo na sebeurčení, včetně práva na odštěpení od federace. Ve skutečnosti však, jak vyplývá také z názoru

některých ústavně-právních odborníků, znamená ústava pozdvihnutí federace nad republiky, resp. zabývá se primárně federací, zatímco postavení republik a autonomních oblastí není dostatečně jasně určeno (Ribičič a Tomac, 1987: 78). Ústava kladla velký důraz na ekonomickou samostatnost každého z konstitutivních národů a vzájemnou provázanost národů (Kristan, 1978: 72–73). Do budoucna se toto opatření, projevující se např. výstavbou průmyslových podniků daleko od nalezišť surovin a z toho vyplývající potřebou přepravy surovin, ukázalo jako kontraproduktivní.

SKJ se až do roku 1963 národnostní problematikou oficiálně nezabýval a deklaroval její vyřešení na základě AVNOJ-ských dohod. Teprve na VIII. sjezdu SKJ v roce 1964 Tito přiznal problematičnost národní otázky a otevřeně vyhlásil boj nacionalistickým tendencím a silám. Terčem Titova útoku se staly „byrokraticko-centralistické tendence“, které nacházel především u viceprezidenta Rankoviče, resp. ve státní bezpečnosti (Služba državne varnosti – SDV). Komise, která byla v roce 1966 pověřena dohledem nad SDV, zjistila, že SDV vykazovala především na Kosovu vysokou míru nacionální nesnášenlivosti vůči albánskému obyvatelstvu. Podle některých autorů byl Titův útok na Rankoviče cílený a vyšetřování bylo pouhou zástěrkou, jímž se domnívají, že Ranković pouze personifikoval latentní tendence v srbské politice. Nehledě na to, ke kterému z názorů se přikloníme, faktem zůstává, že právě po roce 1966 se začínají nejen v Srbsku a na Kosovu, ale také v Chorvatsku a Slovinsku objevovat výrazně nacionalistické postoje, mnohdy založené na kritice hospodářského přerozdělování ve smyslu „vykořisťování“ některých republik (Slovinsko, Chorvatsko).

Rankovičův pád v každém případě vyvolává ostrou kritiku centralismu a byrokratizmu a následně vede k přenosu kompetencí z federální na republikovou úroveň, což ovlivňuje také vztahy mezi národy. Zmíněné změny se uskutečňují prostřednictvím ústavních dodatků z roku 1968, mj. se Rada národů opět stává samostatnou parlamentní komorou. Další změny přináší rok 1971, kdy je do ústavy začleněn princip, že federace vyrůstá z republik a autonomních oblastí: „Pracující lid, národy a národnosti uskutečňují suverénní práva ve svých republikách a autonomních oblastech, ve federaci pak pouze ty záležitosti, které jsou ve společném zájmu všeho pracujícího lidu, národů a národností“ (In: Kristan, 1982: 32).

Po roce 1971 se jedním ze základních principů obsazování politických funkcí stává princip parity, který má všem národům a národnostem zajistit rovnoprávné postavení při tvorbě federace. Tento princip byl dosud uplatňován pouze v Radě národů, nyní je aplikován také v dalších orgánech (s výjimkou armády). Vedle toho se objevuje také další pojistka zajišťující rovnoprávné postavení všech národů – rozhodnutí se ve stále větší míře nepřijímají hlasováním, nýbrž konsensem (Kristan, 1982: 33).

Jugoslávie se tedy na počátku 70. let začíná měnit v konfederaci. Tento trend ještě potvrdila nová ústava, přijatá v roce 1974. Tato ústava byla ve své podstatě opožděnou reakcí na liberální a nacionální politiku především slovinských a chorvatských elit přelomu 60. a 70. let, které byly potlačeny Titem. Ústava vycházela ze čtyř zásad, které odkazují k přechodu na konfederativní model:

- zásada dohadování republik a autonomních krajin
- zásada solidarity a vzájemnosti
- zásada rovnoprávné účasti republik a autonomních krajin v orgánech federace
- zásada odpovědnosti republik a autonomních oblastí za vlastní rozvoj a současně za rozvoj socialistického společenství Jugoslávie jako celku (Kristan, 1982: 34).

Vidíme tedy, že republiky se ocitají na prvním místě, před celkem, a že odpovědnost vůči celku je pouze odvozenou odpovědností za rozvoj ve vlastní republice, resp. autonomní krajině. Federální orgány byly obsazovány na základě parity všech národů a národností – tato zásada byla uplatněna jak v parlamentu, tak také v předsednictvu, orgánu vystupujícím v roli kolektivní hlavy státu. Předsednictvo bylo devítičlenné, vedle zástupců z každé republiky a autonomní krajiny zde zasedal také předseda SKJ (Cabada, 2000: 125). Vedle předsednictva byla zachována také funkce prezidenta, doživotně obsazená Titem. Také složení vlády (výkonný výbor parlamentu) bylo podřízeno zásadám paritního zastoupení.

Nová ústava tedy bezpochyby uznávala a zdůrazňovala multinárodní povahu jugoslávského společenství, současně pak zajišťovala uskutečňování a ochranu etnické plurality a rovnoprávnosti. Jak ovšem upozorňuje např. M. Žagar (1994: 372–373), nesmíme přehlédnout skutečnost, že ústava vycházela z ideologického předpokladu, že všechny výraznější etnické konflikty v Jugoslávii byly vyřešeny již v období druhé světové války, zatímco nově se objevující konflikty měla vyřešit rozvinutá společenská samospráva.

V 80. letech (což do velké míry konvenuje se smrtí Tita a narůstající hospodářskou krizí v Jugoslávii) se začala posilovat samostatnost jednotlivých republik, což znamenalo také výraznější snahy o normativní změny systému. Na jedné straně se objevovaly požadavky dalších decentralizačních kroků, směřujících k posílení republik a autonomních krajin, zatímco na straně druhé se objevovaly tendence k centralizaci a posílení kompetencí federace. Propast mezi oběma skupinami návrhů se po celá 80. léta výrazně zvětšovala, což se projevovalo také v odlišném výkladu ústavy včetně ústavních dodatků z počátku 80. let, které měly zefektivnit systém vládnutí. Na přelomu 80. a 90. let pak došlo k jasnému rozdělení dvou skupin – centralistů formujících se kolem Slobodana Miloševiče a stoupenců co největší decentralizace a přechodu na jasně konfederativní model – vedle Slovinska a Chorvatska, kde v roce 1990 zvítězily v prvních soutěživých volbách nekomunistické síly, se jednalo také o Makedonii, která však pod tlakem srbských elit později od podpory konfederativního modelu ustoupila. Výchozíkem ze stavu „dvou Jugoslávií“ mohl být odchod některých republik, ale především náchyllost srbských politických elit, ale také armády, k centralizaci vedla následně k válce, v níž se většina stran odvolala na stav před druhou světovou válkou. Bolestně se tedy ukázalo, že Titova domněnka, že hlavní národnostní problémy byly během NOB vyřešeny, byla jen mýtem.

Pro pochopení jugoslávského systému se musíme seznámit jak s jeho klíčovými spojovacími, tak také rozpojovacími činiteli, kteří se během doby vzájemně proplétali a překrývali. Poválečný jugoslávský federalismus se často jevil pouze jako zdánlivý, působící pod maskou „bratrství a jednoty“. Do druhé poloviny 60. let byla Jugoslávie ve své podstatě centralizovaným státem, který spravovala skupinka komunistů ze všech republik pod autoritativním vedením Josipa Broze-Tita (Repe, 2002: 24). Tato skutečnost byla také příčinou častých sporů mezi jednotlivými republikami (především Slovinskem⁸) a federací, které většinou zůstaly před veřejností skryty a objevovaly se cyklicky v podobě krizí na různých úrovních. Model, který byl nakonec přijatelný jak pro jednotlivé republiky (s výjimkou Srbska), tak také pro Tita, předložil E. Kardelj. Při tvorbě modelu Kardelj respektoval jak vladařské ambice Tita, tak také důležitou úlohu armády v Jugoslávii. Jugoslávskou jednotu a integraci měli zajišťovat jedna a jednotná komunistická strana, armáda a Tito jako prezident, šéf strany a vrchní velitel vojska.⁹

6. Titovy hovory v Karadjordjevu¹⁰

V dosavadní analýze jsme již zjistili, že neřešená národní otázka v SFRJ se proplétala s různými faktory, které vyvolaly deformace ve fungování jugoslávského politického, ústavního, hospodářského a také společenského systému. Proto se v následující části pokusíme identifikovat konkrétní činitele, kteří tyto deformace bezprostředně způsobili a tím přispěli k postupnému rozkladu jugoslávské federace. Klíčové činitele se pokusíme identifikovat na základě analýzy Titových hovorů k politickému, státnímu a armádnímu vedení SFRJ, které vedl těsně před svou smrtí, v prosinci 1979 v Karadjordjevu.

Na konci roku 1979 se Titův zdravotní stav prudce zhoršil. Před svým odjezdem na léčení do Lublaně proto svolal tehdejší politické, státní a armádní vedení do Karadjordjeva. Před svými „věrnými spolupracovníky“, jak je sám pojmenoval, měl Tito od 21. do 28. prosince čtyři projevy, nejdříve dva pro vojenské velení, další dva pak pro politické a státní vedení SFRJ. Jedná se o historické projevy, v nichž se Tito krátce před svou smrtí pokusil vyjasnit některé problémy z minulosti, otevřeně promluvit o (mezinárodních) vztazích ve federaci a upozornit na nebezpečí, která se objevila především v posledních letech. V následujících odstavcích se podíváme pouze na některé klíčové události, které Tito zmínil, zatímco do hloubkových analýz se vzhledem k rozsahu a komplexnosti problému nebudeme pouštět.

Tito ve svých hovorech výjimečně velkou pozornost věnoval aktuálním mezinárodním vztahům v Jugoslávii. Soustředil se především na problém Kosova, který – jako ostatně téměř všechny ostatní klíčové události – dal do souvislosti s přijetím ústavy SFRJ z roku 1974. Tito tvrdil, že v roce 1974 byl proti přijetí nové ústavy, resp. změnám, které přinesla. Proto také nechtěl ústavu signovat – podepsal ji viceprezident Míka Špiljak. Podle Tita se – s výjimkou „národního hrdiny“ Radenka Mandiče – nenašel nikdo, kdo by se postavil proti přijetí ústavy, která byla v rozporu s AVNOJ-skými principy; on sám byl ve vedení státu přehlasován Kardeljem a jeho stoupenci.

Tito ostře odsoudil nejrůznější nacionalistické snahy, především na Kosovu, za velmi zneklidňující označil také snahy ve Slovinsku a Chorvatsku, které byly svázány také s podporou „separatismu“ na Kosovu. V případě Kosova zdůrazňoval především to, že kosovští Albánci se mylně domnívají, že ústavou z roku 1974 dostali více práv a také část státnosti, proto jako zcela nepřijatelné označil „státní“ rozhovory, které vedli kosovští Albánci – vynechávající srbské a jugoslávské vedení – s Albánii. V případě Chorvatska kritizoval především vztahy k Bosně a Hercegovině a příliš časté (chorvatské) úvahy o tom, že bylo chybou vytvořit konstitutivní Republiku Bosna a Hercegovina a dát tak Muslimům statut národa. V případě Slovinska kritizoval „egoismus“ Slovinců, především v souvislosti s hospodářskými vztahy ve federaci. Hospodářským vztahům a narůstající ekonomické krizi vůbec věnoval velkou pozornost, zejména v souvislosti s otázkou nezaměstnanosti a mrhání prostředky ze strany vedení. Samozřejmě se zmínil také o mezinárodních okolnostech, především vztazích se Sovětským svazem.

Obzvláště dlouze hovořil Tito o vztazích uvnitř armády. Zdůraznil, že je nepřijatelné, aby kdokoli rozbíjel jugoslávskou jednotu, současně zdůraznil, že armádní velení a armáda jako celek musejí být ochráncem a nositelem jugoslávské jednoty. Tito trval na tom, že armáda musí být jednotná, nehledě na národnost důstojníků, protože se jedná o armádu všech jugoslávských národů. Při tom otevřeně kritizoval především snahy Slovinska a Chorvatska o výběr vyšších důstojníků a generálů podle národnostního klíče. Nemilosrdné kritice pak

podrobil také slovinský požadavek, aby se ve Slovinsku v armádě používal slovinský jazyk. Své čtyřdenní hovory Tito zakončil slovy: „Jugoslávie musí být v našem srdci a duši, proto ji ochraňujte!“.

Vidíme tedy, že Tito si byl vědom skutečnosti, že Jugoslávie se ocitla v krizi, jejíž kořeny je třeba hledat v nevyřešené národní otázce. Výrazné konstitutivní národy neskrývaly svou nespokojenost – Slovinci a Chorvaté vzhledem k alespoň částečně oprávněnému přesvědčení, že jsou plátcí na méně rozvinuté republiky, přičemž jejich prostředky nejsou rozumně využívány; kosovští Albánci proto, že je ústava z roku 1974 ponechala na úrovni národnosti, nikoli sedmého konstitutivního národa s vlastní republikou; Srbové kvůli pocitu, že jako největší národ ve federaci se ocitli v pozici, v níž jsou vždy přehlasováni atd. Je pozoruhodné, že Tito se nijak nezmiňoval o latentním srbském nacionalismu, který se projevoval především v podobě salónní (např. spisovatel a pozdější prezident Dobrica Čosić či spisovatel Vuk Drašković). Symptomatické je, že Tito vyzdvihl úlohu armády jako „nenárodního“ činitele. Není divu, že právě armáda – ovládaná především srbskými a černohorskými důstojníky – se na přelomu 80. a 90. let pokusila stát se rozhodujícím činitelem ve snaze zachovat celistvost Jugoslávie.

Tito se ve svých hovorech projevil jako přesvědčený centralista, nedůvěřující konsensuálnímu modelu řešení konfliktů. Jeho hovory v Karadjordjevu analyzovaly pouze část jugoslávských problémů, kritika byla selektivní, nesystematická. Zůstal až do své smrti přesvědčen, že pouze armáda a komunistická strana mohou zajistit stabilitu Jugoslávie, protože jsou – podobně jako on sám – „nenárodní“. Právě tyto instituce pro něj byly nositeli jihoslovanství jako nadnárodní, integrativní identity.

7. Významné destabilizační faktory

Vzorce pro latentní či otevřené projevy neřešené národní otázky v druhé Jugoslávii musíme tedy hledat v množině vzájemně propletených činitelů, kteří zahrnují ústavní, společensko-hospodářskou a politickou komponentu, navíc v těsné souvislosti s některými změnami v mezinárodním společenství v 80. letech 20. století.

„Začátek konce“ jugoslávské federace bezpochyby symbolizuje smrt tří jugoslávských státníků a vůdců socialistické revoluce na přelomu 70. a 80. let. První z nich, E. Kardelj, hlavní ideolog revoluce, zemřel v roce 1979. Právě Kardelj byl architektem jugoslávského společenského systému, tvůrcem čtyř ústav a hlavním inspirátorem programu SKJ a největší části programových dokumentů SKJ v poválečném období. Klíčový a nejvlivnější (neformální) činitel a mechanismus pro řešení společenských a národnostních konfliktů „zmizel“ v roce 1980 smrtí Tita, vůdce revoluce a jugoslávských národů a národností, předsedy SKJ, prezidenta SFRJ a vrchního velitele armády. Třetím významným činitelem, ačkoli jeho význam nebyl zdůrazňován tak jasně, jako tomu bylo u Kardelje a Tita, byl Vladimir Bakarić, státník, který stál 40 let v čele chorvatské politiky a který zemřel v roce 1982.

Po Titově smrti (ne)nahradil jeho autoritu uvnitř Jugoslávie stranický aparát, jehož skutečná síla byla výrazně omezena. Na svazové úrovni probíhalo stále méně politických dějů a rozhodnutí, které se přesouvaly směrem k republikám a autonomním krajinám. Tato skutečnost byla ještě zřetelnější v demokratizačním období, kdy se demokratizace režimu přenesla na úroveň

(některých) republik, zatímco politický život na svazové úrovni většinou představovaly již pouze rozmišky mezi představiteli republik v různých federálních orgánech.

Druhým důležitým aspektem bylo nastavení vztahů na svazové úrovni, resp. jugoslávská ústavně-institucionální struktura. Federativní orgány byly oslabovány ústavními dodatky i neformálními kroky republik, které si přivlastňovaly stále větší politické i hospodářské pravomoci. Následně začalo docházet k prvním otevřeným konfliktům mezi republikami a bojům o zvláštní zájmy, především na hospodářské úrovni. Konflikty, které se dříve odehrávaly a řešily v uzavřených stranických a státních grémiích, se staly konflikty veřejnými.

Na konci 60. let stál systém před dvěma možnostmi: znovu posílit centrální státní a stranické orgány nebo zvýšit ústavní roli republik a jejich vliv rozhodování ve federaci. Vzhledem k rozdílným postojům jednotlivých aktérů probíhaly ovšem oba tyto procesy současně – na jedné straně bylo obnoveno silné státně-stranické centrum, které se vypořádalo s tzv. nacionalistickými a liberalistickými republikovými a krajanskými vedeními, na straně druhé byla provedena ústavní reforma federace, která posílila pozici republik vzhledem k centru (Ribičič, 1994: 357). Klíčovým problémem byla ústava z roku 1974, z právního hlediska plná nejasností, protimluv a zmatků. Politicky byla tato ústava velmi důležitá, protože se pokoušela reagovat na volání některých republik po větší participaci na rozhodování. Navzdory četným kritikám je třeba říci, že ústava (a dodatky) umožnila vnitřní diverzifikaci rozvoje a tím také proces demokratizace, který probíhal s různou rychlostí a intenzitou v různých částech státu a který ve svém důsledku umožnil etablování stranického pluralismu. Hlavním problémem ústavy byly její vnitřní protimluvy, na jejichž základě se na ni odvolávali všichni, jak zastánci tak odpůrci demokratizace, decentralizace a větší samostatnosti jugoslávských republik (Žagar, 1994: 370–377). Tyto okolnosti a absence potřebné politické vůle na konci 80. let vedly k tomu, že jugoslávský ústavní systém se stal vnitřně kolizním a že jednotlivé části ústavy byly mezi sebou v rozporu.

Podobně významným a průlomovým činitelem ve vývoji SFRJ bylo vypuknutí hluboké hospodářské krize, které se výrazně projevilo po Titově smrti. Krize měla takový rozměr, o němž političtí představitelé nesppekulovali ani v nejčernějších představách – již sama myšlenka, že samosprávný socialismus by mohl upadnout do krize, byla „ideologicky“ nepřijatelná (Ribičič a Tomac, 1987: 18). Krize fakticky začala již uprostřed 70. let a rychle se šířila jako krize fungování společenského systému, mezi její hlavní důvody pak patřily schodek v obchodní a platební bilanci a závratně narůstající vnější zadlužování Jugoslávie. Záměr východoevropských socialistických států, prodávat své výrobky na světových trzích a uhradit tak pohledávky Západu, se ukázal jako nereálný a ani Jugoslávie se nestala výjimkou. Prvním důvodem bylo neproduktivní použití úvěrů a půjček, uspokojování krátkodobých spotřebitelských potřeb obyvatelstva, snížení skutečně používaného objemu peněz ke korupčním záměrům a nerentabilní a neekonomické investice. Druhý důležitý důvod bezprostředně vyplývá z provázanosti mezi „východním“ a „západním“ hospodářstvím, resp. z většího stupně citlivosti socialistických ekonomik na mezinárodní ekonomické děje. Východoevropská hospodářství např. těžce zvládala ropnou krizi roku 1973, podobně jako druhou ropnou krizi po islámské revoluci v Íránu. Vedle toho se záhy po nástupu R. Reagana do funkce amerického prezidenta projevil ekonomické důsledky tlaku USA na Sovětský svaz. Sovětské hospodářství bylo přetíženo zbrojními závody, což zprostředkovaně ovlivnilo také ostatní země socialistického tábora. Jugoslávie byla nejvíce „postížena“ tím, že Sovětský svaz začal požadovat tržní ceny za své suroviny, především ropu a zemní plyn.

Důležitým důvodem jugoslávské krize byla také neflexibilita a nepružnost jugoslávského politického vedení, které adekvátně nereagovalo na změny v mezinárodní politice. Právě naopak, straničtí funkcionáři se pokoušeli zbavit veškeré odpovědnosti za hospodářskou politiku a „utíkali“ před ekonomickými reformami (Meier, 1996: 26–33). SFRJ např. po ropné krizi v roce 1973 nepřijala žádná opatření, ale nadále hospodařila podobně neefektivně jako před ní. Současně zavrhl reformy, které měly etablovat účinnější hospodářský systém, zatímco schodky v platební bilanci a investičním rozpočtu vyrovnávala z nových půjček a úvěrů. Se zdůvodněním, že dinár je již konvertibilní měnou, půjčky dokonce směňovala na dináry a používala je ke krytí běžných potřeb. Cena benzínu zůstávala z politických důvodů na úrovni před krizí (Meier, 1996: 27).

Mimořádně důležitým činitelem, který vyvolal nárůst nacionalismu ve druhé Jugoslávii, byl nerovnoměrný rozvoj jednotlivých regionů, resp. republik. Bezprostředně po válce sice v souladu s vytyčenou hospodářskou politikou došlo k relativnímu zmenšení rozdílů mezi rozvinutými a nerozvinutými regiony, ale absolutní rozdíly se nezmenšovaly. Důvody musíme hledat jak v historickém vývoji jednotlivých regionů, tak v nevyhovující struktuře investic a vyšší natalitě na nerozvinutých územích (Surčulija, 1982: 421–428). Rozdíly v rozvoji jednotlivých regionů SFRJ byly základem pro nacionalistické manipulace a probouzení mezinárodních sporů. Ačkoli se svazové vedení všemožně snažilo snížit rozdíly mezi rozvinutými a nerozvinutými regiony, především s pomocí přímého investování v nerozvinutých regionech prostřednictvím tzv. Fondu na rozvoj méně rozvinutých, ke zmenšení rozdílů nedošlo. Naopak, rozdíly se ještě zvětšovaly, jak ukazuje také srovnání jednoho z ukazatelů společenského rozvoje mezi nejrozvinutějším (Slovinsko) a nejméně rozvinutým (Kosovo) regionem: poměr nárůstu HDP na obyvatele mezi Slovinskem a Kosovem představoval v roce 1945 3,4:1, v roce 1972 5,7:1 a v roce 1976 6:1. Vidíme tedy, že rozdíly mezi oběma regiony se během třiceti let prakticky zdvojnásobily (Korošec, 1999: 42). Situaci dodatečně vyostřovala rostoucí nezaměstnanost, především na Kosovu, která vyvolávala nacionalistické vášně proti zaměstnancům z jiných republik.

Hluboká ekonomická krize, především nerovnoměrný vnitřní hospodářský vývoj, byla těsně svázána také se stále výraznějším vyhrocováním jugoslávské společenské krize, čímž se posílily také tendence ke stále výraznějšímu užití represe, především na Kosovu. Nespokojenost obyvatelstva a třenic mezi republikami a krajinami resp. jejich vedeními se stále zvyšovaly a prohlubovaly, systém ovšem na takovou krizi nebyl schopen odpovídajícím způsobem reagovat. Současně se začaly projevovat náznaky konfliktu mezi stoupenci a odpůrci represivních řešení, které můžeme více méně ztotožnit s konflikty mezi zastánci demokratizace a otevírání politického prostoru a odpůrci demokratických reforem (Žagar, 1994: 368).

Na dění v Jugoslávii měly bezpochyby vliv také mezinárodní okolnosti. Na konci 80. let se sovětský blok sesypal jako domeček z karet. Zhroucení sovětského bloku dodatečně narušilo výsadní pozici Jugoslávie v mezinárodních vztazích, kterou vybudoval Tito prostřednictvím doktríny nezúčastněnosti. Jak vyplývá např. ze vzpomínek předsedy jugoslávského předsednictva Raifa Dizdareviče, jugoslávské vedení se jen těžko smiřovalo s tím, že po Titově smrti Jugoslávie v mezinárodní diplomacii rychle „upadla“ mezi ostatní státy své velikosti. Snahám o udržení „světovosti“ jugoslávské politiky věnovalo federativní vedení mnoho energie i prostředků (podpora zemí tzv. třetího světa), které výrazně chyběly uvnitř státu.

8. Závěr

Jedním z výrazných prvků ovlivňujících perspektivy a způsob tranzice ve středovýchodní Evropě se ukázala být také národnostní struktura jednotlivých zemí, přičemž komparativní studie ukazují, že výrazně homogenní struktura obyvatelstva byla dobrým předpokladem pro relativně klidný přechod od komunistického k post-komunistickému a následně demokratickému režimu (Cabada, 2001: 49). Multietnické státy byly zasaženy výraznou vlnou nacionalismu, která rozložila tři významné federace – Sovětský svaz, Jugoslávii a Československo. Způsob rozpadu těchto států do značné míry odpovídal národnostní struktuře států resp. jejich konstitutivních částí, dosavadním řešením národnostní otázky a připravenosti politických elit k jejich řešení. V Jugoslávii jako multietnickém státě, kde narozdíl od Sovětského svazu nebyl jeden výrazně převládající národ, latentní mezinárodní třenice přerostly do otevřeného každodenního konfliktu. Komunismus již nebyl schopen hrát roli vaziva v mezietnických vztazích. Pád komunismu tak otevřel prostor nejen pro nacionalistické otázky, ale také nacionalistická řešení. Systém SFRJ navíc nebyl schopen pozitivně reagovat na úsilí o demokratizaci ve dvou hospodářsky nejsilnějších republikách – Slovinsku a Chorvatsku. Vývojové tendence byly obráceny do opačného směru – nástupem S. Miloševiče do funkce šéfa srbských komunistů nebyla posílena tendence k udržení statu quo, ale spíše tendence k redefinici mezinárodních vztahů směrem k centralizaci a dominanci srbského národa nad ostatními jugoslávskými národy.

Kontinuální vyostřování krize vyvrcholilo na počátku 90. let v dezintegraci Jugoslávie a několikaletých krvavých konfliktech v některých regionech. Setrvání Západu a především USA na myšlence zachování územní celistvosti Jugoslávie i na jaře 1991 si vojenské velení a srbské politické vedení vysvětlilo jako souhlas k vojenskému zásahu ve Slovinsku a Chorvatsku (Žagar, 1994: 370). Teprve tento násilný akt vyvolal změnu přístupu mezinárodního společenství a uznání – byť s velkými obtížemi (např. Makedonie) – nových následnických států. Válka však již byla zahájena a trvalo desetiletí, než se jí podařilo ukončit.

Exploze nacionalismu v druhé Jugoslávii rozhodně nebyla novým, v minulosti neexistujícím politickým projevem. Vše, co se v 80. a na počátku 90. let začalo otevřeně ukazovat v projevech neřešené národní otázky, existovalo v latentní podobě již v době, kdy jugoslávské národy (ještě) žily v (zdánlivě) národnostně bezkonfliktních vztazích, v tzv. „bratrství a jednotě“. V jugoslávském socialistickém společenství si velmi významný vliv zachovalo negativní historické dědictví – právě v nacionalismu se jasně projevil následky nenávisti a nedůvěry mezi národy, zděděná různorodost ve stupni vývoje jednotlivých národů a trvalé pokusy „imperialistů“ a jejich ideologií probudit nacionalistické předsudky.

V úvodní části našeho příspěvku jsme představili hypotézu, že SFRJ se vyznačovala příliš velkou diskrepancí mezi normativním regulováním mezinárodních vztahů a skutečnou implementací normativní regulace, které se nepodařilo zajistit skutečné integrativní mechanismy, které by v dostatečné míře posílily zájem na společné existenci ve federaci a zamezily vzniku společenských konfliktů, resp. je řešily. Předpokládali jsme, že důvody vedoucí k výbuchu nacionalismu musíme hledat v množině vzájemně propojených faktorů, které zahrnují ústavní, společensko-ekonomické a politické komponenty. Na základě naší analýzy se domníváme, že tuto hypotézu můžeme v relativně vysoké míře prohlásit za správnou – od Titovy smrti dostávaly politické a dokonce společenské¹¹ události stále častěji nádech etnicko-nacionálního tření, ačkoli na normativní úrovni byla národnostní otázka „vyřešena“. Rozpad SFRJ ve vysoké míře

zavinila zmíněná diskrepance, která však svou „ničivou silou“ mohla získat pouze ve specifickém společenském kontextu. Na přelomu 80. a 90. let nastala situace, kdy jugoslávský systém zcela postrádal odpovídající a účinné mechanismy, které by zabráňovaly vzniku, resp. řešily mezietnické, společenské, politické, sociální a ekonomické konflikty. Naše analýza ukázala, že se všichni činitelé – historičtí, političtí, ústavní, společenští i mezinárodní – které jsme zmínili a popsali, v SFRJ trvale propojovali, vzájemně ovlivňovali a posilovali.

Především u mladších generací bylo v „krizových“ 80. letech „jugoslávské vědomí“ velice křehké a zpravidla se projevovalo pouze u sportu a hudby.¹² Pro mužskou část mladé generace byla typická silná (zpravidla negativní) „integrativní vazba“, resp. „jugoslávská zkušenost“ ze základní vojenské služby¹³ (Repe, 2002). Analýza také ukázala, že zmíněná diskrepance byla dodatečně posílena zvětšováním zděděných rozdílů ve stupni rozvoje jednotlivých částí Jugoslávie. Na tomto základě se výrazně odlišovaly také hodnoty sdílené jednotlivými národy, což se projevovalo např. ve Slovinsku tzv. „ekonomickým egoismem“, který byl vyjádřen orientací na Západ, spotřebou a snahou rychle modernizovat a dovést tak Slovinsko do pozice postindustriální země, srovnatelné se západoevropskými státy.¹⁴ Rozbuškou k propuknutí společenské krize a nacionalistických vášní se stala Titova smrt, resp. následné hledání vyhovujícího modelu pro post-titovskou Jugoslávii. Autoritu, která by Tita nahradila v jeho pozici posledního rozhodčího všech sporů, se po celá 80. léta nepodařilo najít, což v kombinaci s dalšími společenskými problémy vedlo k destabilizaci systému a následně snahám tzv. severních republik opustit post-titovský chaos, z něhož se klubala miloševičovská centralistická diktatura.

Poznámky:

1. Pojem „národní otázka“ se v evropském prostředí objevuje uprostřed 19. století, když se některé národy pokoušely zajistit si podobné postavení a stejnou úroveň jako ty evropské národy, které byly v příhodnějším politickém postavení. Koncept národní otázky představuje soubor kulturních, teritoriálních, hospodářských a politických otázek, které jako skutečnosti, překážky nebo dilemata ovlivňují existenci a rozvoj národa. Národní otázka zahrnuje ochranu, rozvoj a uskutečňování jednotlivých základních prvků národa. Obsah je přitom závislý na vnitřním vývoji národa, státního rámce, civilizačního vývojového stupně prostředí, mezinárodních vztahů apod. V užším významu pak národní otázka může být pouze státně-politickou otázkou, což znamená, že se národní otázka jako celek vyřeší vznikem národního státu (Kardelj, 1939; Pleterski 1971 a 1986; Prunk 1986 a 1992).
2. Termín „mezinárodní“ užíváme s vědomím, že je lingvisticky vyhrazen spíše mezistátním vztahům. Nepovažujeme však za optimální ani termín mezietnický, protože termín „etnikum“ nevyjadřuje dostatečně kvalitu kolektivní existence, resp. je v některých konotacích chápán jako termín označující kolektivní společenství nedosahující kvalit národa. Z tohoto důvodu budeme o konfliktech uvnitř druhé Jugoslávie psát vždy jako o konfliktech mezinárodních.
3. Také Tito jako formálně i neformálně dominantní osobnost v Jugoslávii během své poslední návštěvy v USA v roce 1978 jako svůj největší neúspěch zmínil skutečnost, že nedokázal svázat jihoslovanské národy do skutečného společenství (Meier 1996, 15).
4. Na tomto místě hovoříme o dočasném, resp. deklarativním řešení národní otázky – je jasné, že „AVNOJ-ským“ vymezením demokratické federace – jak také dále uvidíme – národní otázka v praxi ani zdaleka vyřešena nebyla.
5. Všichni, kdo chtěli vládnout na Balkáně, hledali historické rozdíly mezi jihoslovanskými národy vzhledem k jejich ekonomické, politické a kulturní úrovni. Podle Surčuliji se tak dělo především proto, že zájmem velkých, hegemontických sil vyhovoval konflikt jihoslovanských národů (Surčulija, 1982).

6. AVNOJ – Protifašistická rada národního osvobození Jugoslávie, vrcholný orgán partyzánského hnutí.
7. Komunistická strana Jugoslávie se v roce 1952 přejmenovala na Svaz komunistů Jugoslávie coby federaci národních a autonomních komunistických stran.
8. Repe vypočítává tři velké hospodářsko-politické konflikty mezi Slovinskem a federací: 1. V roce 1945 kvůli snahám Slovinska vnést do ústavy právo na sebeurčení včetně práva na odtržení; 2. na začátku 60. let kvůli snaze odstranit systém centralizovaného hospodářství; a 3. na přelomu 60. a 70. let kvůli liberální politice slovinského premiéra Stane Kavčiče (Repe, 2002: 24).
9. Jugoslávský politický systém se ještě dlouho po Titově smrti opíral o tzv. svatou trojici – stranu, armádu a policii – která měla zajistit stabilitu systému.
10. Stenogramy Titových hovorů z Karadjordjeva byly publikovány v knize Titova poslední řeč (Titova poslední isповijest), kterou editoval Vjenceslav Cengić (2001).
11. Např. konflikty ve sportu (bitka fanoušků na fotbalovém zápase Crvena zvezda Bělehrad – Dinamo Záhřeb), konflikty při hlasování o jugoslávském zástupci v hudební soutěži Eurovize apod.
12. Tento rys přetrvává také v následnických zemích, kulturologové hovoří o tzv. jugonostalgií.
13. Branci byli zpravidla umísťováni na druhý konec země, tj. např. Slovinci a Chorvaté na Kosovu, Srbové či Makedonci do Slovinska apod.
14. Ve Slovinsku byl hluboce zakofeněn pocit, že země zaostává za „rozvinutým Západem“ – podle informací, které měli k dispozici odborníci, kupní síla Slovinců, která v 70. letech představovala 80 % kupní síly Rakušanů, poklesla uprostřed 80. let na 45 % (Repe, 2002, 25).

Literatura:

- Banac, Ivo (1984): *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Globus, Záhřeb.
- Bibič, Adolf (1981): *Moč ljudskih množic (Kardeljeva koncepcija socialistične demokracije)*. Komunist, Lublaň.
- Cabada, Ladislav (2001): *The Process of Democracy Consolidation: Theoretical Approach Based on the Example of the Czech Republic*, in University of West Bohemia Proceedings 2000, Section 2 – Social Sciences, 45–54, Plzeň: Západočeská univerzita.
- Cabada, Ladislav (2000): *Socialistická federativní republika Jugoslávie*, in Cabada, L. a Dvořáková, V. (eds.), *Komparace politických systémů III.*, str. 115–135, Praha, Vysoká škola ekonomická.
- Cenčić, Vjenceslav (2001): *Titova poslednja isповijest*. ADM grafika, Kraljevo.
- Čulinovič, Ferdo (1955): *Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama (Historijat njegovog razvitka)*. Biblioteka Instituta za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu, Záhřeb.
- Damjanovič, Pero (1977): *Tito pred nalogami zgodovine*. ČZP Komunist, Lublaň.
- Đorgovič, Momčilo (1989): *Đilas*. Akvarius, Bělehrad.
- Godina, V. Vesna (1993): *Marginalije k problemu nacionalnih identifikacij*, in *Teorija in praksa*, Vol. 30, Nr. 9/10, str. 931–936.
- Grad, Franc (et al.) (1996): *Državna uređitev Slovenije*. Uradni list Republike Slovenije, Lublaň.
- Grafenauer, Bogo (et al.) (1994): *Slovinci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Lublaň.
- Jambreč, Peter (1992): *Ustavna demokracija*. Državna založba Slovenije, Lublaň.
- Kardelj, Edvard (1957): *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Državna založba Slovenije, Lublaň.
- Korošec, Helena (1999): *Nacionalizem in razpad druge Jugoslavije: diplomsko delo*. Fakulteta za družbene vede, Lublaň.
- Kristan, Ivan (et al.) (1978): *Ustavno pravo SFR Jugoslavije*. Univerzum, Lublaň.
- Kristan, Ivan (1982): *Jugoslovanski federalizem*. Dravska tiskarna, Maribor.
- Kutoš, Aleksander (1978): *Zveza komunistov Jugoslavije: ustanovitev in razvoj*. Založba obzorja, Maribor.
- Meier, Viktor (1996): *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Znanstveno in publicistično središče, Lublaň.

- Pirjevec, Jože (1995): *Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Založba Lipa, Koper.
- Pleterski, Janko (1982): *Istorijski aspekti nacionalnih odnosa u Jugoslaviji*, in Ralevič, Z. (ed.): *Nacionalno pitanje i socializam: zbornik radova*. Izdavačka radna organizacija RAD, Bělehrad.
- Pleterski, Janko in Branko Božič (1984): *Delavsko gibanje in Zveza komunistov Jugoslavije*. Založba obzorja, Maribor.
- Pleterski, Janko (1986): *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Državna založba Slovenije, Lublaň.
- Ralevič, Zorica (ed.) (1982): *Nacionalno pitanje i socializam: zbornik radova*. Izdavačka radna organizacija RAD, Bělehrad.
- Repe, Božo (2002): *Jugoslovanske notranjepolitične razmere in slovenska osamosvojitve*, in Perovšek, J. (et al.), *Slovenska osamosvojitve 1991 – pričevanja in analize*. Državni zbor Republike Slovenije in Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Lublaň.
- Ribičič, Ciril in Zdravko Tomac (1987): *Ustavne spremembe. Korak naprej ali dva koraka nazaj?* Cankarjeva založba, Lublaň.
- Ribičič, Ciril (1994): *Republika Slovenija v ustavah jugoslovanske federacije*, in Bogo Grafenauer (et al.): *Slovinci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Lublaň.
- Šurčulija, Živko (1982): *Osnovni oblici i izvori nacionalizma u savremenom jugoslovenskom društvu*. V: Zorica Ralevič (ur.): *Nacionalno pitanje i socializam: zbornik radova*, str. 399–441. Izdavačka radna organizacija RAD, Bělehrad.
- Škerjanc, Janez (1982): *Mednacionalni ekonomski odnosi v Jugoslaviji*, in *Nacionalno vprašanje in graditev jugoslovanske federacije*. Dravska tiskarna, Maribor.
- Zajc, Drago (2000): *Parlamentarno odločanje: (re)parlamentarizacija v Srednji in Vzhodni Evropi: funkcije novih parlamentov*. Fakulteta za družbene vede, Lublaň.
- Žagar, Mitja (1994): *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije iz leta 1974 in osamosvajanje Republike Slovenije*, in Grafenauer, B. (et al.), *Slovinci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Lublaň.